

УДК 94 (497.11) "1878/1879"
327 (497.11 : 497.2) "1878/1879"

РАД МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА РАЗГРАНИЧЕЊЕ СРБИЈЕ
И ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СРПСКО-БУГАРСКЕ ГРАНИЦЕ 1878-1879. ГОДИНЕ

(Рад представља допуњену и проширену верзију текста који чини саставни део магистарске тезе *Србија и Бугарска 1878-1886* одбрањене на Филозофском факултету у Београду 2004. године.)

Апстракт: *Обележавање граница балканских држава после Берлинског конгреса представљало је значајан проблем како европске, тако и српске дипломатије. Нову границу између Србије и Бугарске међународна комисија обележила је 1879. године. Овај рад посвећен је проучавању рада комисије, проблемима са којима се она суочила, смештеним у шири контекст српско-бугарског пограничног спора насталог после Другог српско-турског рата.*

Кључне речи: *Србија, Бугарска, српско-бугарски односи, Међународна комисија за разграничење Србије.*

Према одредбама Берлинског уговора (чланови 2 и 36) граница између Србије и Бугарске "од Црног врха [...] иде вододелницом између Струме и Мораве, врховима Стрешера, Виљо кола и Мецид планине, па се преко Гацине, Црне Траве, Дарковске равни, Драинице, затим Дашчаног кладенца, поново састаје с вододелницом горње Сукове и Мораве, иде право ка Столу и одатле се нова граница спушта да би на 1000 m северозападно од села Сегуше пресекла пут Софија – Пирот. У правој линији се пење

на планину Видлич, а отуда на Радочину, у ланцу Коца-Балкана, остављајући Србији село Дојкинце, а Бугарској село Сенокос. Са врха планине Радочине граница продужује ка северозападу на гребен Балкана преко Чипровачког Балкана и Старе планине до старе источне границе Кнежевине Србије, близу Смиљеве Чуке, а одатле старом границом до Дунава, где се завршава код Раковице".¹

¹ *Србија 1878, Документи*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић,

Одређујући поменути члановима границу између Србије и Бугарске представници великих сила су у складу са својим интересима окончали српско-бугарски гранични спор који је започео убрзо после уласка Србије у нови рат са Турском. Потискујући турску војску српска војска је на истоку и југоистоку заузела делове територије нишког, видинског и софијског санџака и, заузевши Ниш, Пирот, Кулу, Трн и Брезник, Сливницу, стигла у близину Видина, Белоградчика и Софије после чега је следило постепено увођење српске административне управе у складу са *Привременим законом о уређењу ослобођених предела*. Притом су, од седам образованих управа, кулска и пиротска управа обухватале територије које су после Берлинског конгреса припале Кнежевини Бугарској. Иако је, према одредбама Санстефанског претходног мировног уговора, било предвиђено да ове територије припадну Бугарској српска влада није желела да их напусти. Одмах после потписивања поменутог уговора било је извесно да ће његове одредбе бити подвргнуте ревизији у складу са интересима осталих сила и то је био разлог за овакав поступак српске владе. Када су руске власти, задужене за уређење управе новостворене Бугарске, покушале да преузму управу над спорном територијом српска влада је у априлу 1878.² издејствовала од руске владе одлуку да до коначног одређења српско-бугарске границе на снази остане војни *status quo* као начело разграничења српске и

Андреј Митровић, Радван Самарџић, Београд 1978, док. бр. 341, стр. 558 и 570.

² Сви датуми у раду наведени су према Јулијанском календару, а приликом навођења историјских извора у напоменама према календару који је користио њихов аутор.

руско-бугарске цивилне управе. После тога српска влада је у мају 1878. приступила укључењу ослобођених крајева у политички и привредни систем Србије и од седам управа образовала шест округа. Од кулске управе створен је кулски округ са кулским и новоселским срезом, а од пиротске пиротски округ са срезовима трнским, брезничким, височким, нишавским и лужничким. Оваква подела задржана је до августа 1878, односно до ратификације Берлинског уговора.³

Упоредо са организацијом управе од Турака ослобођених области одвијала се активност српске владе у циљу придобијања великих сила за њихово припајање Србији. Одлуку о захтевању Косовског вилајета са додатком Видина српска влада донела је већ почетком јануара и она је чинила основ захтева поднетих руској врховној команди и генералу Игњатијеву. Српски захтеви сматрани су за претеране, за Србију је у Једрену предвиђена само "исправка граница", а у Сан Стефану Ниш, Лесковац и територије према Новом Пазару и Митровици, али без ових места. Српска влада није била задовољна предвиђеним проширењем јер је територију према Новом Пазару и Митровици држала још увек турска војска, а Кула, Пирот, Трн и Брезник, у којима се налазила српска војска, припали су Бугарској. Реакција на ове одредбе била је одлука да српска војска не напушта запоседнуту те-

³ В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац 1975, 36–37, 84–87; В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, 53–58; *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године (са две карте)*, Београд 1879, 14, 193.

риторију, а крајњи резултат признање већ поменутог начела *status quo milita-
re*. Истовремено је почело приближа-
вање Аустроугарској у настојању да
се уз њену подршку задобију већа
проширења територија, а резултат по-
сете председника српске владе Јована
Ристића Бечу на пропутовању за Бер-
лин била је подршка Аустроугарске
проширењу Србије на Пирот и Вра-
ње.⁴

После Сан Стефана српска влада
је највећу пажњу усмерила ка припа-
јању Пирота, Врања, Трна и Брезника.
Кнез и влада веровали су да су ови
простори насељени српским станов-
ништвом. Од уласка Србије у нови
рат са Турском са ослобођених тери-
торија долазиле су адресе и захтеви за
припајање Србији. Када је после пот-
писивања прелиминарија мира у Сан
Стефану постало јасно да ће његове
одредбе бити подвргнуте суду оста-
лих европских сила, српска влада на-
стојала је да подстакне слање оваквих
петиција српским властима, руском
цару, а за време одржавања Конгреса
и у Берлин, његовом председавајућем,
немачком канцелару Бизмарку. Пети-
ције су долазиле и са простора који
нису били поседнути српском вој-
ском, из околине Радомира и Софије,
као и из Старе Србије и Македоније.
Разлози расположења становништва
бившег нишког, софијског и видин-
ског санцака за припајање Србији би-
ли су бројни. Најзначајнији од њих
били су привлачност слободног сеља-
чког поседа у Србији и укидање свих
намета сем пореза и приреза на про-
сторима које је држала српска војска
и на којима је образована српска
управа. На супротној страни руско-

бугарска привремена управа задржала
је постојеће аграрно-правне обавезе, а
осионо понашање њених чиновника и
нове бугарске жандармерије, као и ре-
грутација младића за бугарску војску
подстакли су и становништво које ни-
је живело под српском управом да
тражи припајање Србији. Иако нема
сумње да је на овим просторима зна-
чајан број становништва био српског
етничког порекла сматрамо да су ра-
злози економске природе били од од-
лучујућег значаја при одредењу ста-
новништва за припајање Србији. Ста-
ву српске владе о српском етничком
карактеру спорних територија, а пре
свега пиротског краја, била је супрот-
стављена бугарска теза о бугарском
карактеру Поморавља и Понишавља
коју су подржавале и неке од водећих
личности у руској влади и управи но-
востворене бугарске државе. Руско-
бугарска страна тврдила је да прису-
ство српске војске у пиротском окру-
гу онемогућава његово становништво
да изрази своја бугарска осећања и да
српске власти присиљава Пироћанце
да шаљу петиције за прикључење Ср-
бији. Притом су истицали чињеницу
да су спорни крајеви улазили у оквире
Бугарске егзархије и да су према од-
лукама Цариградске конференције
1876–1877. били предвиђени да при-
падну Бугарској. Српска страна су-
протставила се оваквим ставовима и-
стичући начело народности и право
становништва на спорним подручјима
да се определи.⁵

⁴ В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Сан-
стефанског мира до Берлинског конгреса*,
20–24, 31–34, 110–118.

⁵ О политици српске владе у ослобођеним
подручјима и српско-бугарском спору по-
гледати у: Владимир Стојанчевић, *Србија и
Бугарска од Санстефанског мира и Берлин-
ског конгреса*, Београд 1986, као и у број-
ним чланцима и расправама од истог ауто-
ра. О истом проблему у: Вучета М. Реџић,
Србија и Бугари за време Источне кризе

Српско - бугарски погранични спор решен је одлукама Берлинског конгреса. Нова гранична линија оставила је унутар српских граница Пирот и део трнског среза, док су сам Трн, као и Брезник и Кула, припали новоствореној Кнежевини Бугарској. Српска влада и кнез били су свесни снаге међународног уговора и нема сумње у њихову намеру да испоштују одлуке Берлинског конгреса. Кулски округ српска управа и војска напустили су 26. августа 1878, непосредно после ратификације Берлинског уговора.⁶ На овом делу нова српско-бугарска граница подударала се, према тексту Берлинског уговора, са старом српско-турском границом и српска влада, под притиском руске дипломатије и на изричит захтев руске владе, донела је одлуку о напуштању кулског округа. На одлуку владе, поред чињенице да је линија нове границе поклапала са раније постојећом те није постојала неизвесност о њеном току, утицала је и могућа потреба за подршком руске

1875–1878, Београд 1995, рукопис докторске дисертације.

⁶ Резултати наших истраживања у супротности су са ставом Владимира Стојанчевића (*Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, 142, 152; *Улога Србије у ослобођењу западних крајева Бугарске од турске власти и српска управа у тзв. Кулском срезу 1877–1879*, *Историјски часопис*, XXIV (1977), 223–234) да су и у кулском округу српске власти остале до маја 1879. године. Грађа коју смо користили не оставља никакву сумњу у исправност наших закључака. Чињеница да је у односима са Русијом и Бугарима постојао проблем разграничења између кулског и црноречког округа навела је В.Стојанчевића на погрешан закључак о постојању кулске управе све до маја 1879, иако је већ Видосава Николић-Стојанчевић, (В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, стр.167) указала да је српска управа у кулском округу престала одмах после ратификације Берлинског уговора.

дипломатије у осталим питањима везаним за коначно обележавање граница српске државе.⁷

Српска војска и управа напустиле су и одређене територије на потезу Пирот – Софија. Убрзо по завршетку Конгреса Врховна команда српске војске постигла је споразум са руском командом, односно софијским губернатором, о привременој граници између српске и руско-бугарске управе у трнском и брезничком срезу. Крајем јула у Софију је упућен пуковник Стеван Здравковић који је са руским капетаном Виљамовом одредио линију раздвајања војски и управа. Поменута линија ишла је границом некадашњег софијског санцака и пиротског округа до границе брезничког среза, а затим линијом границе овог среза и остатка софијског санцака.⁸ Тиме су под управом српских власти остали трнски и брезнички срез, а српска војска и управа напустиле су неколико места. Чини се да су најзначајнији уступци учињени на потезу Пирот – Софија јер су напуштени Сливница и Драгоман, али је сачувана управа у трнском и брезничком срезу.⁹ Разлози оваквог поступка, који је био у супротности са одлукама Конгреса, били су политичке и економске природе. Постојала је неизвесност о тачној тра-

⁷ Том приликом влада је једнострано наредила исправке граничне линије у складу са властитим интересима и тумачењем одлука текста Берлинског уговора. Овакав поступак био је извор каснијих сукоба са руско-бугарском управом у Кнежевини Бугарској и руском владом.

⁸ Генерал К. С. Протић - помоћнику начелства пиротског, Ниш 27. јула 1878, Архив Србије (АС), Поклони и откупи (ПО), кутија 84, број 53.

⁹ М. Самарџић, *Мисија руског капетана Чичагова у Србији 1878. године*, *Споменица Историјског архива Срем*, 2 (2003), 77–84.

си нове границе, јер су границе повучене у Берлину сачињене на основу карата аустроугарског генералштаба, које су често биле непрецизне.¹⁰ Са друге стране, области према Софији биле су богате и представљале су значајан извор за опскрбу српске војске после два рата која су исцрпела државне финансије.¹¹ Постигавши договор са руском командом о разграничењу управа српска влада постигла је двојак успех. Олакшала је опскрбу војске и избегла је могуће проблеме који су се приликом повлачења граничне линије могли појавити уколико би одмах биле напуштене територије које би могле према одлукама пограничне комисије припасти Србији. Повлачењем са спорног земљишта пре проласка комисије српска влада ослабила би властиту преговарачку позицију приликом рада међународне комисије чије образовање је тек предстојало. Задржавајући управу над трнским и брезничким срезом влада није очекивала да ће петиције становништва утицати на одлуке комисије и припајање поменутих срезова српској држави. Једино проширење на које је влада рачунала било је оно које се може постићи повољним тумачењем непрецизних аустроугарских војних мапа. Већ у септембру 1878. завршен је попис пореских глава у областима које је Србија добила одлукама Конгреса, а у октобру је начињена коначна подела на округе и срезове која је озваничена *Законом о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове* од 17. децембра 1878. године. У

¹⁰ П. Срећковић - Ј. Ристићу, Пирот 8. августа 1878, В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, док. бр. 65, стр. 204.

¹¹ Кнез Милан - непознатом, (Београд) 19. септембра (1878), АС, ПО, к. 25, бр. 201, лист 8.

њему се, када је реч о граници према Бугарској, у односу на закон из маја исте године, више не помињу кулски округ, трнски и брезнички срез. Исто тако, према у фебруару 1879. озаконеном разграничењу округа и срезова у којем се наводе називи свих насељених места у њима, нема помена насеља изван у Берлину одређене нове српско-бугарске границе. У међувремену, и министарство војно израдило је географску карту на којој су означене нове границе Србије и 15. октобра 1878. доставило је министру унутрашњих дела.¹²

* * *

Извршење одредаба Берлинског уговора представљало је значајан проблем европске дипломатије у годинама које су следиле, све до пролеће 1881. године и решења проблема нове грчко - турске и црногорско - турске границе. Најзначајнији је био проблем спровођења одредаба уговора које су се односиле на источни део Балканског полуострва, односно означавање граница Кнежевине Бугарске и Источне Румелије и израда статута за Источну Румелију, а затим и одлазак руске војске у року од девет месеци. Друго питање тицало се извршења одредаба које су се односиле на Босну, Херцеговину и Новопазарски санџак. Уговором је било предвиђено да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину и организује администрацију. Исто тако било је неопходно да се са Турском договори о условима окупације. Улазак аустроугарске војске у Босну и Херцеговину и отпор становништва додатно су отежали преговоре

¹² *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији, књ. 34, од 1. новембра 1878 до 6. маја 1879*, Београд 1879, 32-34, 196-208; В. Николић-Стојанчевић, *нав. дело*, 88

и споразум је постигнут тек у априлу 1879. године. Спровођење одредаба везаних за Малу Азију, односно за одређење нове руско-турске границе и спровођење реформи, било је још једно од питања које је морало бити решено и које је довело до британско-руских несугласица, а решено је тек у јесен 1880, док је британски план реформи морао да буде исте године напуштен због отпора Турске. Четврто питање било је разграничење мањих балканских држава Србије, Црне Горе, Румуније и Грчке, као и спровођење осталих одредаба везаних за њих.

Спровођење поменутих одредаба није прошло без сукобљавања интереса великих сила, Русије са једне, и осталих, предвођених Великом Британијом, са друге стране. Британска дипломатија настојала је да спречи било какво одлагање извршења или измену одредаба Берлинског уговора која би потамнила сјај њене победе на Конгресу, пре свега пред британским јавним мњењем. Одлагање извршења било је тешко избећи јер је уговор био препун детаља, као и нејасноћа у самом тексту. Основни циљ који је британска влада настојала да постигне било је решење питања разграничења и организације нових држава и провинција на начин који ће онемогућити било какво мешање Русије у будућности не дозволивши јој истовремено да пронађе било какав изговор за останак на Балкану после рока предвиђеног за евакуацију. У постављеним циљевима, британска влада имала је подршку аустроугарске владе, али је ова била заокупљена питањем Босне и Херцеговине и морала је због тога поступати опрезније у својим односима према Порти и осталим силама. Француска влада, иако се назирао њен сукоб са Великом Британијом у Северној Аф-

рици, подржавала је британске напоре, залагала се за потпуно извршење одредаба уговора и противила се сваком покушају његове измене. Англо-аустро-француски блок подржавала је и Немачка, али је немачки канцелар Бизмарк био опрезнији у својим иступима настојећи да очува пријатељство Русије. Било је чак говора о обнављању Савеза три цара у јесен 1878, али до тога није дошло, јер Аустроугарска није желела да напусти политику тачног извршења уговора и блиску сарадњу са Великом Британијом успостављену у времену које је претходило сазиву Берлинског конгреса. Сарадња Велике Британије, Аустроугарске и Француске Немачкој је, без сумње, одговарала, јер је онемогућавала стварање коалиције уперене против ње. Русија се, са друге стране, нашла у дипломатској изолацији. У немогућности да одбаци одредбе Берлинског уговора Русија је настављала борбу дипломатским путем спроводећи одлуке конгреса где је то било неопходно, а користећи сваку могућност да осигура измене уговора које су јој могле донети јачање положаја на Балкану, пре свега очување њеног утицаја у Кнежевини Бугарској као један од најважнијих задатака њене спољне политике у деценији после Берлинског конгреса.¹³

Проблеми на које је наишла Аустроугарска у извршењу одлуке Берлинског конгреса о окупацији Босне и Херцеговине показали су да ће велике силе наићи на велике проблеме. Неуспех аустро-турских прегово-

¹³ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, London 1938, 137–146. Наведено дело даје најдетаљнији преглед развоја Источног питања 1878–1880. године.

ра о Босни и Херцеговини, понашање врхова руске администрације и њених агената у поседнутим областима на Балкану које је указивало на могућност да ће Русија покушати да избегне извршење уговора, руско-турски преговори о мировном уговору и руско условљавање евакуације његовим потписивањем, устанак у Македонији уз руску подршку били су само неки од показатеља да спровођење одлука конгреса неће бити ни брзо ни лако. Тек англо-руски споразум и аустро-турска конвенција априла 1879. означили су крај овог, по извршење одредаба уговора најкритичнијег, периода. Једно од питања које се налазило пред великим силама било је обележавање нових граница. Само члан 2 Берлинског уговора, који говори о границама Кнежевине Бугарске, предвидео је да означавање границе изврши комисија састављена од сила потписница уговора. У осталим члановима који говоре о границама осталих држава и Источне Румелије о комисијама за разграничење нема помена, већ се помињу комисије за организацију Источне Румелије и њених финансија.¹⁴ Без обзира на то велике силе нису имале намеру да препусте обележавање нових граница билатералним комисијама балканских држава. Првог дана августа Русија је предложила образовање шест комисија за извршење одредаба уговора међу којима би три биле задужене за разграничење. Британски министар спољних послова (државни секретар за спољне послове) Солзбери, држећи се слова Берлинског уговора, одбио је овај предлог истакавши да њиме није предвиђено више комисија за обележавање нових граница. Остале силе прихватиле су руско објашњење да би поверавање целокупног

¹⁴ *Србија 1878*, док. бр. 341, стр. 556–575.

посла обележавања нових граница једној комисији исувише одлагало решење овог питања, па је Велика Британија попустила. Овај малени дипломатски спор показао је да ће британска влада инсистирати на дословном извршењу одредаба уговора.¹⁵

Српска влада била је веома заинтересована да до разграничења дође што пре јер је издржавање војске оптерећивало њене ратом исцрпљене финансије. Пошто Берлински уговор није предвидео сазив међународне комисије за обележавање српско-турске границе било је неизвесно да ли ће међународна комисија означити и српско-турску границу. На питање кнеза Милана о томе аустроугарски агент Вреде одговорио је да би Србија требало непосредно да постигне споразум са Турском пошто члан 2 уговора не предвиђа међународну комисију.¹⁶ Када је турска страна посредством британске владе захтевала од Србије да наименује комесара за обележавање границе српска влада спремно је одговорила. Овај турски позив додатно је уверио српску владу да српско-турску границу неће обележавати међународна комисија.¹⁷ За српског комесара одређен је генерал Милојко Лешјанин, а и сам кнез Милан намеравао је отпутовати у Ниш да би био у непосреднијем додиру са Лешјанином и убрзао тиме рад комисије.¹⁸ Тек половином августа аустроугарски агент кнез Вреде обавестио је Ристића да ће међународна комисија обележити и српско-турску границу

¹⁵ W. N. Medlicott, *нав. дело*, 170–171.

¹⁶ Вреде - Андрашију, Београд 4. августа 1878, *Србија 1878*, док. бр. 355, стр. 599.

¹⁷ Гулд-Солзберију, 5. септембра 1878, № 150, Public Record Office, Foreign Office 105/2.

¹⁸ Исти - истом, 29. августа 1878, № 140, 141, PRO, FO 105/2.

границу после чега је повучено Лешјаниново наименовање за комесара.¹⁹ За први састанак комисије у Београду одређен је 1. септембар, али је он одгођен због недоласка британског комесара Вилсона који се појавио тек 16. септембра, после чега је комисија отишла у Ниш у ишчекивању доласка турског делегата који се у Београду није појавио.²⁰

Приликом боравка комесара у Београду појавила су се нека начелна питања која је требало решити пре но што комисија започне са радом. Прво питање односило се на овлашћења *Међународне комисије за разграничење Србије*, односно да ли ће она означити само њену границу са Турском или и са Бугарском. Несигурност на српско-турској граници услед упада Арнаута, као и чињеница да је Турска одуговлачила са наименовањем комесара утицала је делимично на појаву овог питања. Пошто се на српско-бугарској граници нису очекивали слични проблеми, а због поодмаклог доба године било је извесно да комисија неће моћи дуго радити, предложено је да комисија прво приступи њеном обележавању. Руски комесар истовремено је изнео мишљење да за обележавање српско-бугарске границе није неопходно чекати долазак турског комесара.²¹ Комесари већине сила сматрали су да им њихове инструкције дозвољавају да приступе обележавању српско-бугарске границе, али ова-

кав поступак био је у супротности са већ истакнутом политиком Велике Британије о доследном поштовању одредаба Берлинског уговора јер је њиме јасно одређено да границе Бугарске обележава *Међународна комисија за разграничење Бугарске*. У инструкцијама свом комесару пред његов полазак за Београд британски министар спољних послова Солзбери изричито је нагласио да је „у недостатку договора између Сила потписница (...) Комисија чији сте члан задужена само за обележавање оног дела нове српске границе који граничи са Турском, остављајући *Међународној комисији за разграничење Бугарске* обележавање остатка”.²² Према Солзберијевом мишљењу ова одредба могла је бити измењена само у споразуму свих сила потписница Берлинског уговора, обележавање српско-турске границе било је на првом месту управо због несигурности која је на њој постојала, а британском комесару истакао је неопходност присуства турског комесара јер је Турска потписница уговора.²³ Са неопходношћу присуства турског комесара сложили су се и остали комесари, али је питање овлашћења комисије остало отворено. Британска влада тек после консултација са аустроугарском владом о овом питању пристала је да *Међународна комисија за разграничење Србије* обележи и српско-бугарску границу,²⁴ али је захтевала да њене одлуке буду

¹⁹ Исти - истом, 17. септембра 1878, PRO, FO 96/179.

²⁰ Исти - истом, 2. септембра 1878, № 148, PRO, FO 105/2; исти - истом, 29. септембра 1878, № 170, PRO, FO 105/2.

²¹ Вилсон - Солзберију, 30. септембра 1878, № 3, PRO, FO 78/2923. На извештај начин руски комесар својим ставом настојао је да истакне самосталан положај Бугарске у односу на њеног сизерена Турску.

²² Солзбери - Вилсону, 24. септембра 1878, № 2, PRO, FO 78/2923.

²³ Вилсон - Солзберију, 30. септембра 1878, № 3, PRO, FO 78/2923; Солзбери - Гулду, 2. октобра 1878, PRO, FO 105/1.

²⁴ Гулд - Солзберију, 8. октобра 1878, PRO, FO 78/2837, Солзберијева белешка на крају извештаја; Елиот - Солзберију, Беч 11. октобра 1878, № 719, PRO, FO 96/179; Солзбери - Гулду, 12. октобра 1878, PRO, FO 96/179

на крају подвргнуте одобрењу *Међународне комисије за разграничење Бугарске* и да се на тај начин испоштује Берлински уговор.²⁵ Подршка Аустроугарске омогућила је Великој Британији да истраје у свом захтеву, па је ово питање решено према њеним жељама.²⁶

За кнеза Милана и српску владу питање која ће од међународних комисија обележити границу није имало већи значај, али је била заинтересована да се прво приступи обележавању српско-турске границе, јер би обележавање српско-бугарске границе решило Србију значајног извора за прехранивање војске док би и даље морала држати значајне снаге према Турској, на неплодном терену са којег није било значајније економске добити. Када је постало јасно да Порта одуговлачи са слањем свог комесара кнез је захтевао да се преко Аустро-Угарске утиче на Порту да што пре одреди комесара за разграничење "јер је ово стање које се тако дуго повлачи врло несносно за нас и скупо, пошто (је) док се не одреди нова граница спрема Турске немогуће распустити војску. За нас је врло важно да тај комесар буде што пре одређен, јер *иначе смо у опасности да се ограничење не почне од стране Бугарске, за шта већ неки чланови комисије навалују, а ово је опет незгодно што би онда изгубили оне пределе које тамо држимо преко граница одређених Берлинским конгресом и од којих имамо користи за израну наше војске* (истакао М.

²⁵ Солзбери - Бартоломеју, 25. октобра 1878, PRO, FO 96/179.

²⁶ Елиот - Солзберију, Беч 4. новембра 1878, PRO, FO 96/179; Солзбери - Вилсону, 5. новембра 1878, № 11, PRO, FO 96/179; Вилсон - Солзберију, 12. новембра 1878, № 10, PRO, FO 78/2923.

С)".²⁷ Препрека за почетак рада на обележавању српско-турске границе било је отежање Порте да наименује комесара у међународној комисији. Доласком турског комесара Јахја-паше у Београд решен је овај проблем.²⁸ У међународној комисији Немачку је представљао мајор фон Алтен, Аустроугарску мајор Билимек, Велику Британију мајор Вилсон, Италију потпуковник Гола, Русију пуковник барон Каулбарс, а Француску њен дипломатски агент у Србији Обаре, који је, као најстарији, изабран за председника комисије.²⁹ Српски комесар био је пуковник Милутин Јовановић, а помоћник потпуковник Јован Мишковић, који је већ пре првог састанка комисије замењен мајором Јевремом Велимировићем.³⁰

На првом заседању, одржаном 10. октобра у Нишу, комисија је одлучила да обележавање српско-турске границе започне од Враћа. На истом састанку одлучено је да у комисији одлуке буду доношене већином гласова, док би питања попут поменутог овлашћењима комисије морала бити решавана једногласним пристанком сила.³¹ Рад комисије трајао је око ме-

²⁷ Кнез Милан - непознатом, (Београд) 19. септембра (1878), АС, ПО, к. 25, бр. 201, л. 8.

²⁸ Гулд - Солзберију, Београд 18. октобра 1878, PRO, FO 78/2837. Секретар турског комесара био је Габриел ефенди Норадунгиан, каснији састављач вишетомне збирке међународних уговора Османског царства.

²⁹ *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, Protocoles, Belgrade 1878, Protocole № 1, 1-2.*

³⁰ К. С. Протић - кнезу Милану, Ниш 7. септембра 1878, АС, ПО, к. 29, бр. 128; *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, 1878, Protocole № 1, 1.*

³¹ *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, 1878, Protocole № 1, 1-2;* Вилсон - Солзберију, 23. октобра 1878, № 10, PRO, FO 78/2923.

сец дана када је, због неповољних временских услова, 5. новембра донета одлука о прекиду рада уз договор да буде настављен крајем априла 1879. године.³²

Раздобље јесен 1878–пролеће 1879. обележило је погоршање односа између српске владе, са једне, и руско-бугарске управе у Кнежевини Бугарској, са друге стране. На старој граници спор је настао услед померања граничне линије код села Велики Извор приликом повлачења српске војске и управе из кулског округа. Већ у октобру 1878. догодили су се први инциденти, укључујући и паљевину српске пограничне карауле. Српско-руско-бугарска комисија у децембру 1878. није успела решити овај спор и он је постао значајан проблем у односима српских и руско-бугарских пограничних власти.³³ На још необележеном делу границе присуство српске управе у трнском и брезничком срезу изазивало је велико незадовољство на бугарској страни упркос споразуму постигнутом са руском командом. Уз постојећи антагонизам између два народа који је растао током прве половине седамдесетих и који је врхунац доживео управо 1878. у време пограничног спора, даљиостанак српске управе у Трну и Брезнику, после припајања Србији Пирота и осталих територија предвиђених да припадну у Сан Стефану пројектованој бугарској кнежевини, појачавао је већ постојеће незадовољство и до крајњих граница продубљивао неповерење, па и непријатељство између два народа, односно

³² *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, Protocole № 7, 23; Вилсон – Солзберију, 20. новембра 1878, № 20, PRO, FO 78/2923

³³ М. Самарцић, *Србија и Бугарска 1878–1886*, рукопис магистарског рада, 36–37.

између образованих слојева који су и чинили политичку елиту државе.

Током месеци српско-бугарске несугласице на граници množиле су се, а množиле су се и оптужбе са српске и бугарске стране. Ови неспоразуми тицали су се разних питања, најчешће повезаних са преласком становништва пограничних села преко границе ради уживања поседа које су сматрали својим власништвом, затим преласка и отимања имовине, паљења српске карауле на спорном земљишту, хапшења српских поданика, непризнавања и непоштивања српских пасоша, као и великих царина које су бугарски цариници почели да наплаћују. Српске власти нису хапсиле бугарске поданике већ су их само враћале преко границе, па су због тога највеће незадовољство код српске владе изазвала хапшења српских поданика на граници и вишемесечно одбијање руско-бугарских пограничних власти да их пусте. Ни рекламације преко руског посланика у Цариграду Лобанова и царског комесара Дондукова-Корсакова нису уродиле плодом иако су и они апеловали на пограничне губернаторе да се ово питање реши у складу са захтевима српске владе.³⁴ Постепено увођење Бугара у администрацију кнежевине с пролећа 1879. додатно је отежало сарадњу јер су они били још мање спремни да изађу у сусрет српским захтевима. Затварање српске границе за увоз или провоз

³⁴ Доставе и жалбе пограничних начелника по овим питањима бројне су, али нема потребе наводити сваки појединачни случај. Велик број забележен је у деловодним протоколима Административно - правног одељења Министарства иностраних дела Србије за 1879. који су и нама служили као незаобилазан извор података у немогућности да користимо недоступну грађу овог одељења министарства.

стоке из Бугарске после појаве куге у Русији изазвало је додатно нерасположење на бугарској страни.³⁵ Иако су поменуте несугласице биле у великој мери локалног карактера и заправо честа појава међу суседним државама, изазивале су незадовољство на обе стране, како код пограничног становништва тако и код званичника, појачавајући постојећи антагонизам.³⁶ Под притиском све бројнијих неспоразума, и самим тим погоршања односа са руском владом, српски кнез и влада били су заинтересовани за што брже решавање спорних питања и коначно разграничење две државе. Прихватајући могућност да спор на старој граници реши српско-руској комисији, кнез Милан одбијао је сваку могућност да српско-руској комисији решава погранични спор на новом, необележеном делу границе, препуштајући решење међународној комисији. Сматрао је да "задахнути оним духом бугаризма, којим се у свакој прилици

³⁵ Србија се у фебруару 1879. на санитарској конференцији у Бечу, потписом свог делегата др Владана Ђорђевића, обавезала да ће забранити увоз артикала које забрањује Аустроугарска, да ће на уласцима у земљу поставити лекарске инспекције, у случају нужде затворити границу и отворити карантин и дезинфиковати писма.

³⁶ Чак и искусни политичар попут Јована Ристића није могао да сакрије незадовољство понашањем друге стране. У писму Ф. Христићи написао је: "Погранични њихови гувернери готово и не одговарају на наше рекламације, којих између суседних држава свагда има. Док је у Видину гувернер био Рус дотле су се односи још и одржавали. А од како су Бугари ту управу у своје руке узели отада се на граници опажа самовоља и у односима званичним, зловолност и неправилност." (Ј. Ристић - Ф. Христићу, Београд 14. априла 1879, АС, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), 1879, фасцикла (Ф)-III, досије (дос) IV, П/5-VII, пов. бр. 175).

Руси одликују, њихови комисари би тражили од нас попуштања противна и Берлинском уговору на која ми разумемо се не би могли пристати. Руси би се препирали с' нама, Бугари би се само још више озлоједили, а резултат тог раздора би опет био тај да би морали апелирати на међународну комисију да спор расправи: док, очекујући овако долазак међународне комисије, ми остајемо коректни а за резултат коначни не могу нас кривити ни Бугари ни Руси".³⁷ Председник владе Јован Ристић придржавао се, све до коначног уређења граничног питања, наведених инструкција кнеза Милана. Лобанов, кнез Дондуков-Корсаков и дипломатски агент у Београду Персијани у више наврата у раздобљу март-мај 1879. покретали су питање решавања граничног спора и увек добијали исти одговор: српска влада пристаје на сазив српско-руској комисије за разграничење код Великог Извора док је за границу према софијском округу надлежна само међународна комисија.³⁸

* * *

На растанку у новембру 1878. чланови *Међународне комисије за разграничење Србије* одредили су 28.

³⁷ Кнез Милан - Ј. Ристићу, Ниш 18. марта 1879, Архив Историјског института, фонд Јована Ристића, инв. бр. 27/682, сигн. XXVII/3.

³⁸ Ф. Христић - Ј. Ристићу, Пера 30. марта 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, дос. III, П/5-VII, пов. бр. 139; исти-истом, Пера 13. априла 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, дос. IV, П/5-VII, пов. бр. 171; Ј. Ристић - Ф. Христићу, Београд 13/25. априла 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, дос. IV, П/5-VII, пов. бр. 169; исти - истом, Београд 14. априла 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, дос. IV, П/5-VII, пов. бр. 175; Ф. Христић - Ј. Ристићу, Пера 20. априла 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-III, дос. IV, П/5-VII, пов. бр. 189.

април 1879. за наставак рада на обележавању српских граница. Српска и руска влада биле су, због спорних граничних питања на српско-бугарској граници, заинтересоване да се ово питање што пре реши односно да комисија свој рад започне обележавањем српско-бугарске границе, а да касније заврши претходне године започето обележавање српско-турске границе.³⁹ Пошто је Велика Британија била заинтересована да сва питања везана за Бугарску буду решена пре скорог повлачења руске војске овај предлог прихваћен је без противљења на првом састанку комисије у Нишу 30. априла.⁴⁰ Снег на Копаонику и несигурност на српско-турској граници због упада Арнаута били су такође фактори који су утицали на одлуку комисије да прво започне за обележавање српско-бугарске границе.⁴¹

Кнежевину Србију у међународној комисији представљао је пуковник Стеван Здравковић који је на овој дужности заменио пуковника Милу-

тина Јовановића.⁴² Мајора Вилсона, као представника Велике Британије, заменио је капетан Андерсон, а Голу, представника Италије, заменио је мајор Велини.⁴³ Комисија је започела рад 10. маја на Бабиној гори, тачки на којој је прекинут рад у новембру претходне године, и стигла следећи дан на Црни Врх, почетну тачку српско-бугарске границе.⁴⁴ Обележавање српско-бугарске границе трајало је од 12. маја до 8. јуна 1879. године.⁴⁵ Са жељом да посао обележавања границе буде што брже обављен комисија је одлучила да сви топографи заједнички снимају границу, а да их контролише поткомисија у којој су се налазили руски и британски комесар, као и помоћници британског, српског и турског комесара, поручник Рос, потпуковник Петровић и мајор Хамидбеј. Испред комисије ишли су аустријски и италијански комесар, праћени једним помоћником српског комесара, и моткама обележавали граничне тачке. Иза њих следио је остатак комисије, који је обележене тачке нумерисао и мерио одстојања и углове, а потом су долазили топографи предвођени поручником Росом. Британски поручник мерио је растојање између мотки и састављао графичке нацрте које је достављао топографима подељеним у две групе ради ефикаснијег рада. Према проценама чланова, радећи на

³⁹ Гулд - Солзберију, 12. априла 1879, № 84, PRO, FO 105/6; исти - истом, 9. маја 1879, № 112, PRO, FO 105/6.

⁴⁰ Иако је претходно било предвиђено да до састанка комисије дође 28. априла, први састанак одржан је два дана касније. Енглески комесар стигао је у Ниш на време, 27. априла, али су остали комесари 28. априла тек кренули из Београда и у ниш стигли следећи дан. Турски комесар већ се налазио у Нишу. (М. Самарцић, Извештај српског комесара у "Међународној комисији за разграничење Србије" о обележавању српско-бугарске границе 1879. године, *Споменица Историјског архива "Срем"*, 2 (2003), 119).

⁴¹ *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, Protocoles 1879*, Belgrade 1879, Protocole № 8, 3; Андерсон – Солзберију, Ниш 16. маја 1879, № 4, PRO, FO 78/3062; М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 119–120.

⁴² *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, 1879, Protocole № 8, 2*; М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 118-119.

⁴³ Исто, 1. Италијански комесар Гола нестало је 1878. приликом повратка у Италију.

⁴⁴ Андерсон - Солзберију, Пирот 3. јуна 1879, № 6, PRO, FO 78/3062.

⁴⁵ М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 122, 141. Према процени британског комесара капетана Андерсона целокупна гранична линија од Бабине Горе до Куле Смиљеве чуке била је дуга око 135 миља.

овај начин комисија је била у могућности да дневно обележи 10 km границе.⁴⁶

Током рада комисије до изражаја су дошле нетачности аустроугарских војних карата на основу којих је на конгресу одређена граница. Према делу члана 36 Берлинског уговора, који се показао као непрецизан, граница "иде вододелницом између Струме и Мораве, врховима Стрешера, Виљо кола и Мецид планине", а касније "вододелницом горње Сукове и Мораве, иде право ка Столу и одатле се нова граница спушта да би на 1000 m северозападно од села Сегуше (тачније Жељуше – М. С) пресекла пут Софија –Пирот" и затим "у правој линији се пење на планину Видлич, а отуда на Радочину, у ланцу Коџа Балкана, остављајући Србији село Дојкинце, а Бугарској село Сенокос".⁴⁷ Поменути врх Стрешера није се налазио на вододелници Струме и Мораве, како је записано у тексту уговора, већ источније. Комисија је одлучила да се држи вододелнице и Стрешер је остао на српској страни, удаљен 5 km од границе.⁴⁸ Гранична линија пролазила је преко села Власине при чему је требало да његов мањи део припадне Бугарској. На предлог српског комесара комисија је одлучила да граничну линију повуче источније и да остави село Србији.⁴⁹ Село Пресеку гранична линија пресекла је на два дела, остављајући мањи део Србији, а међународна комисија, према жељи станов-

ништва, померила је граничну линију утолико да остави део обрадивог земљишта сељака који су остали у делу села које је припало Србији.⁵⁰ Показало се немогућим стићи до Стола не напуштајући вододелницу Горње Сукове и Мораве као што је то било предвиђено јер је Стол био нетачно обележен на мапи. Комисија је донела одлуку да обележи границу вододелницом до тачке на њој која се налази најближе Столу. Стол се нашао 2, 5 km унутар српске границе. Затим је договорено да гранична линија од Стола до пута Пирот – Софија прати природне карактеристике земљишта држећи се колико је то могуће праве линије између одредишних тачака. Обележавајући границу на овај начин показало се да би село Гојиндол требало да припадне Бугарској иако је према карти био предвиђен да остане Србији. Српски комесар пуковник Стеван Здравковић предложио је да село припадне Србији као што је то означено на карти. Руски комесар Каулбарс успротивио се овом предлогу. Немачки комесар подржао је руског комесара, а његовом мишљењу приклонили су се и остали комесари, те је одлучено да село припадне Бугарској. Оваква одлука оправдана је и претходним одлукама да, у складу са поштовањем усвојеног начела да линија прати природне карактеристике земљишта, села Церевдел и Планиница припадну Србији иако је картом било предвиђено да припадну Бугарској.⁵¹ Пошто се село Жељуша такође није налазило на месту на којем је на карти уцртано било је неприхватљиво да се

⁴⁶ Исто, 120–121.

⁴⁷ Србија 1878, док. бр. 341, стр. 570

⁴⁸ М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 122.

⁴⁹ *Commissin internationale pour la délimitation de la Serbie*, 1879, Protocole № 23, 41; М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 122–123.

⁵⁰ М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 125.

⁵¹ Андерсон - Солзберију, Славиње 15. јуна 1879, № 11, PRO, FO 78/3062; М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 128–129.

на основу његовог положаја одреди тачка на којој ће гранична линија прећи пут Пирот – Софија. Договором чланова комисије одређена је нова тачка, обележена као тачка J, на којој је гранична линија прешла пут Пирот – Софија.⁵²

После једнодневног одмора у Пироту, комисија је 28. маја наставила са обележавањем граничне линије од пута Пирот – Софија.⁵³ Текстом уговора било је предвиђено да, прешавши пут Пирот–Софија, нова граница у правој линији избија на Видлич планину, а затим на Радочину. Српски комесар успео је да код села Милојковца помери граничну линију у корист Србије упркос противљењу руског комесара.⁵⁴ Највеће изненађење за чланове комисије представљала је чињеница да планина Радочина, поменута у тексту Берлинског уговора, уопште не постоји. Неколико дана чланови комисије испитивали су терен, распитивали се код сељака и установили да топоним Радочина постоји, али да нити је реч о планини, нити се она налази на ланцу Коца Балкана, већ у равници у близини села Сенокос. Комисија је донела одлуку, уз противљење српског комесара, да на основу података на карти и текста уговора, узимајући у обзир да тачка мора бити на ланцу Коца Балкана, означити тачку и назове је Тачка А.⁵⁵

⁵² *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, 1879, Protocole № 13, 14-15; Андерсон - Солзберију, белешке са 13. заседања комисије, PRO, FO 78/3062. М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 127–128.

⁵³ М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 132–133.

⁵⁴ *Исто*, 133–134.

⁵⁵ *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, 1879, Protocole № 14, Protocole № 15, 17-21; Андерсон - Солзберију,

Обележавањем Радочине и Балкана решен доласком до висова планинског ланца је најтежи део рада комисије. Стигавши до Балкана пред чланове комисије постављало се питање има ли потребе да комисија иде дуж планинских врхова и обележава границу када је, према речима немачког комесара "гребен Балкана најприроднија граница у Европи". За продужење рада гласали су српски, руски, британски и турски комесар, док су француски, немачки, аустријски и италијански комесар били супротног мишљења. Постигнут је договор да друга четворица оду у Пирот и тамо сачекају да прва четворица заврше са обележавањем граничне линије, да их повремено извештавају о току рада и позову уколико се појаве проблеми које је неопходно расправити. Четворица комесара упутила су се 2. јуна за Пирот, а преостали комесари наставили су следећег дана са радом.⁵⁶ Преостали део границе обележен је без већих проблема. Мања исправка извршена је код Славиња, села које је одредбама уговора припало Бугарској, тиме што је дозвољено да и део поља овог села остане на бугарској страни границе.⁵⁷ У корист Србије незнатно је измењена гранична линија на превоју Свети Никола да би унутар српских граница остао крст који су официри и војници књажевачке војске подигли у спомен погинулима приликом заузимања овог превоја за време Другог српско-турског рата.⁵⁸ Обележавајући врхове Коца и Чипровачког Балкана комисија

белешке о састанку комисије у Славиљу 13. јуна 1879, PRO, FO 78/3062; исти - истом, Славиље 15. јуна 1879, PRO, FO 78/3062.

⁵⁶ М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 138–139.

⁵⁷ *Исто*, 139–140.

⁵⁸ *Исто*, 141.

је 8. јуна стигла до тачке где се линија нове границе спајала са старом српско-турском границом, али не код Куле Смиљеве чуке, као што је то предвиђао уговор, већ 10 km јужно од ње, на тачки Иванова ливада, која је такође погрешно уцртана на аустроугарској војној карти, према којој се налазила западније.⁵⁹ Чланови комисије отишли су затим у Књажевац, а 10. јуна приспели су у Ниш где су их сачекали остали чланови, раније приспели из Пирота.⁶⁰ После краће паузе која је послужила и за израду нацрта и докумената који су се односили на обављени посао на српско-бугарској граници комисија је 21. јуна наставила са обележавањем српско-турске границе. За време боравка комисије у Нишу, 17. јуна, пуковник Здравковић, по наређењу српске владе, изјавио је да прихвата нову српско-бугарску границу онакву какву је обележила међународна комисија и да повлачи све претходне примедбе које је имао на њен рад.⁶¹ После обављеног посла обележавања српско-турске границе последњи састанак *Међународне комисије за разграничење Србије* одржан је у Београду 7. августа 1879, када је и формално забележено у протоколу да је обележавање граница Србије онако како је предвиђено чланом 36 Берлинског уговора завршено. Њен рад илустрован је плановима који броје 21 скицу и посебан план Преполца, као и

⁵⁹ *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, 1879, Protocole № 16, 24; Андерсон - Солзберију, Ниш 2. јула 1879, № 17, PRO, FO 78/3062.

⁶⁰ М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 141.

⁶¹ Андерсон - Солзберију, Ниш 2. јула 1879, № 16, PRO, FO 78/3062; исти - истом, белешке о заседању комисије у Нишу 29. јуна 1879, PRO, FO 78/3062.

четири прецизнија описа.⁶² У једном од њих (чланови 7-10) прецизно је описана нова српско-бугарска граница.⁶³ У складу са договором из октобра 1878, који је потврђен у мају 1879. комисија је резултате свог рада на српско - бугарској граници упутила *Међународној комисији за разграничење Бугарске*.⁶⁴

Обележавањем нове српско-бугарске границе решена су сва спорна питања која су произилазила из нејасноћа аустроугарских војних мапа. Пре него што су успели да изврше налог владе о повлачењу из трнског и брезничког среза српски чиновници протерани су из поменутих срезова од стране руско-бугарске управе. Уследило је повлачење руске војске и управе из Кнежевине Бугарске и успостављање дипломатских односа између српске и бугарске државе. Међутим, обележавање српско - бугарске границе није представљало крај проблема. Начин на који је граница повучена указивао је на будуће граничне спорове и на овај проблем указао је већ српски комесар пуковник Стеван Здравковић пишући председнику српске владе Јовану Ристићу извештај о свом учешћу у раду комисије на обележавању српско-бугарске границе.⁶⁵ Први погранични сукоби догодили су се већ приликом рада међународне

⁶² Андерсон - Солзберију, Београд 20. августа 1879, № 29, PRO, FO 78/3062; *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, 1879, Protocole № 23, 39-43. У овом протоколу наведени су све спорне тачке приликом одређења нових граница.

⁶³ "État descriptif de la nouvelle frontière de Serbie", *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, 1879, 46-49.

⁶⁴ *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie*, 1879, 36.

⁶⁵ М. Самарцић, *Извештај српског комесара...*, 142.

комисије, непосредно после њеног проласка, а током следећих година они су обележили односе две државе, доприносећи свеукупном погоршању односа, али и стварању антагонизма међу становништвом пограничних области.⁶⁶

⁶⁶ О овом питању погледати детаљније у: М. Самарцић, *Погранични проблеми на српско-бугарској граници у првим годинама после разграничења 1879. године*, Пешчаник, 1 (2003), 129–146.